

ців, етнографії дитинства, статевої культури українців. Крім того, на особливу увагу заслуговує дослідження розроблених З.Кузелею методичних матеріалів по збиранню етнографічного матеріалу. Як відзначає багато дослідників творчості вченого, його програми по збиранню етнографічної інформації не втратили своєї актуальності і сьогодні. З певними доопрацюваннями вони можуть використовуватись сучасними етнологами у свої професійній діяльності. З.Кузеля започаткував дослідження етносоціальних проблем українського населення. Цей науковий напрям на сьогодні є перспективним, а напрацювання вченого у цій галузі може дати новий поштовх для дослідження низки важливих питань українського соціуму на сучасному етапі.

1. Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (XIX – перша третина XX ст.): навч. посіб. для студ. ВНЗ / [авт.-упоряд. Надія Віталіївна Зелінська]. – Львів: Світ, 2003. – С. 196-203. 2. Зайцева З. "Записки Наукового товариства ім. Шевченка": започаткування та шлях до академічного стандарту (1892-1914 pp.) / З. Зайцева // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 122-134. 3. Зайцева З. Етнографічна комісія НТШ: науково-організаційний та видавничий контексти діяльності до Першої світової війни / З. Зайцева // Покликання служити науці і людям. – Чернівці, 2008. – С.130-135. 4. Зайцева З. Періодичні фахові та серійні видання НТШ періоду 1892-1914 рр. як інструмент інституціоналізації української національної науки / З. Зайцева // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – Вип. 14. – С. 323-328. 5. Зайцева З. Роль Михайла Грушевського в академізації Наукового товариства ім. Шевченка / З. Зайцева // Історичний журнал. – 2004. – № 10/11. – С. 109-117. 6. Зайцева З.І. Інституціоналізація української науки наприкінці XIX – на початку XX ст. [Текст]: дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / З. Зайцева. – К., 2007. – 470 арк. 7. Зенон Кузеля // Українські письменники діаспори: Матеріали до біобібліогр. слов. Ч. I (А-К) / Авт. вступ, ст. Ф. Погребенник; Авт.-уклад.: О. Білик Г. Гамалій, Ф. Погребенник; Відп. ред. В. Кононенко; НПБ України. – К., 2006. – С. 165-171. 8. Качкан В. Фольклористична та етнографічна діяльність Зенона Кузеля / В. Качкан // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 5-6. – С. 11-18. 9. Качкан В. Культурологічні візії Зенона Кузеля в епістолах: панорама проблеми / В. Качкан // Література. Фольклор. Проблеми поетики. – К., 2009. – Вип. 32. – С.167-178. 10. Ковальчук О. Кузеля Зенон / О. Ковальчук // Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник / Серія "Українські історики". – Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 2, Ч. 2. – С. 219-220. 11. Кухар

Л. А. Бібліограф, етнограф, лексикограф. До 125-річчя від дня народження З.Ф. Кузеля / Л. Кухар // Календар знаменних і пам'ятних дат: рекомендаційний бібліографічний довідник. – К.: Книжкова палата України, 2007. – №2 (II квартал). – С. 97-101. 12. Погребенник В. Фольклористичні здобутки Зенона Кузеля / В. Погребенник // Література. Фольклор. Проблеми поетики. – Вип. 31. – К.: Київський університет, 2009. – С. 392-405. 13. Погребенник В. Визначний українознавець Зенон Кузеля (з додатком – недрукованими листами З. Кузеля до І. Франка) / В. Погребенник // Українознавство. – 2003. – № 1. – С. 274-281. 14. Погребенник В. Визначний українознавець Зенон Кузеля // Народознавчі зошити. – Львів, 2007. – № 1-2. – С. 212-215. 16. Подоляка Т. Громадсько-наукова діяльність Зенона Кузеля в Берліні / Т. Подоляка // Народознавчі зошити. – Львів, 2004. – № 1-2. – С. 265-269. 17. Подоляка Т. Громадсько-наукова діяльність Зенона Кузеля на Буковині (1909-1914 pp.) / Т. Подоляка // Ми – українці, ми – українські: Матеріали Буковинської науково-практичної конференції; Чернівці, 2 листоп., 2007 р. – 2007. – С. 243-248. 18. Подоляка Т. Діяльність Зенона Кузеля в Науковому товаристві ім. Шевченка / Т. Подоляка // Народознавчі зошити. – 2006. – № 1-2. – С. 40-46. 19. Подоляка Т. Діяльність Зенона Кузеля в Українському науковому інституті в Берліні (1926-1945 pp.) / Т. Подоляка // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2009. – № 1 – С. 33-37. 20. Подоляка Т. Засади етнографічних досліджень Зенона Кузеля (на матеріалі періодики Галичини та Буковини першої чверті XX ст.) / Т. Подоляка // Народознавчі зошити. – 2004. – № 5-6. – С. 797-801. 21. Подоляка Т.А. Весільна обрядовість українців у працях З. Кузеля / Т. Подоляка // Народознавчі зошити. – Львів, 2007. – № 1-2 – С. 215. 22. Подоляка Т.А. Народознавча діяльність Зенона Кузеля [Текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Т. Подоляка. – Л., 2009. – 232 арк. 23. Смогоржевська І. Бібліограф за покликанням / І. Смогоржевська // Бібліотечна планета. – 2003. – № 4. – С. 29-30. 24. Старков В. До питання про ігровий елемент української традиційної обрядовості (Внесок Зенона Кузеля у дослідження "ігор та забав при мерці") / В. Старков // Матеріали до української етнології. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 279-286. 25. Таран О. Г. Федір Вовк – про місце в історії української антропології (до 160-річчя від дня народження) / О. Таран // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 2. – С. 4-8. 26. Таран О. Г. Наукова спадщина Федора Вовка в галузі антропології: спадкоємність традицій та сучасне бачення [Текст]: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / О. Таран. – К., 2003. – 195 арк. 27. Черниш Н. З Україною у серці: Зенон Кузеля – бібліограф, етнограф, лексикограф / Н. Черниш // Друкарство. – 2006. – № 1. – С. 62-66. 28. Шеремета О. Основні наукові інтереси етнографів України кінця XIX – початку XX ст. / О. Шеремета // Народознавчі зошити. – 2006. – № 1-2. – С. 34-39. 29. Шеремета О.М. Володимир Гнатюк і українська етнографічна наука кінця XIX – початку XX століття: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / О. Шеремета. – Л., 2003. – 218 арк.

Надійшла до редколегії 14.03.12

Г. Коцур, канд. іст. наук, доц.

КОШОВИЙ ОТАМАН ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ В "ІСТОРІЇ ЦАРСЬКОЇ ТЮРМИ" М.М. ГЕРНЕТА

У статті відображено соловецьке ув'язнення кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського та його висвітлення у дослідженні М.М. Гернета "Історія царської тюрми".

The article shows the Solovetsky imprisonment of Zaporozhian ataman P. Kalnyshesky and his coverage in the survey by M.M. Gernet "History of tsarist prison".

Михайло Миколайович Гернет (1874-1953) – радянський юрист, заслужений діяч науки РРФСР (1928), доктор державних і правових наук (1939). Фахівець кримінології, кримінального права, кримінальної статистики, пенітенціарного права. Впродовж 55 років займався науковою роботою. З-під його пера вийшло понад 350 наукових праць [3, с. 107]. Найвизначніше дослідження М.М. Гернета – "Історія царської тюрми" (М., 1951-1956) в 5-ти томах, за яку 1947 р. був удостоєний Сталінської премії. У вступній частині багатотомника наголошується, що видання цінне не лише "для юристів та істориків, але і для широкого кола читачів, які цікавляться героїчною боротьбою проти царського ладу трудящих мас Росії, котрі зазнавали масових, кривавих репресій зі сторони царських тюремщиків, катів і карателів" [1, с. 5]. У "Передмові" автор твердить про "пригнічення царизмом різних національностей" [1, с. 49], серед них окремо називає українців [1, с. 50]. М.М. Гернет підкреслює, що "в історії царської тюрми немає і не може бути жодного світлого періоду хоча б короткої тривалості" [1,

с. 51]. Додамо, що багатотомне видання ґрунтується виключно на архівних матеріалах. Фундаментальна праця М.М. Гернета – це найповніше дослідження царської тюрми, яке коли-небудь виходило з-під пера радянських науковців.

Том I містить п'ятий розділ "Монастирські тюрми", що включає в себе окремі параграфи 36 "Тюрма Соловецького монастиря". У ньому, на початку, дослідник характеризує різновиди монастирських тюрем, де називає місця ув'язнення у вигляді чернечих келій звичайного типу, казематів усередині стін і спеціально обладнаних тюремних приміщень. У всіх цих випадках начальником монастирської тюрми був настоятель монастиря, а підлеглі йому монахи виконували обов'язки помічників у справі реалізації режиму ув'язнення.

М.М. Гернет пише, що тюрма при Соловецькому монастирі була не лише найстарішою в імперії, а й "найжорстокішою", "куди ув'язнювали осіб, які визнавались небезпечними для державного ладу" [1, с. 267].

Автор надзвичайно високо оцінює наукову розвідку М.А. Колчина [4, с. 45-69], створену на основі багатющого матеріалу архіву Соловецького монастиря та особистого огляду місць ув'язнення на цьому острові.

М.М. Гернет, описуючи монастирську тюрму, підкреслює, що вона нагадує інші твердині російського самодержавства – Петропавлівську та Шліссельбургську фортеці. Правда, за словами автора, "в Соловках ця фортеця була перш за все оплотом того православ'я, з яким нерозривно пов'язаний абсолютизм царської влади" [1, с. 267].

Науковець подає детальний опис каземату, що знаходився в середині однієї з башт Соловецького монастиря: "У каземат можна потрапити лише через приміщення для варті, яке було абсолютно темним... У камері ув'язня вели двоаршинні двері з невеликим прорізом. Розміри камери були: 3 аршина ширини, 4 аршина довжини, а висота – різна, від трьох аршин біля дверей вона поступово спускалась до півтора аршина в протилежному кінці, де було прорубано вікно. Віконний отвір, що проходив через усю товщину стіни башти, мав засклені рами та металічні решітки. Розміри вікна складали всього верхків шість у квадраті. При таких розмірах прорубаної у стіні довгої дірки, доступ світла через неї зустрічав на своєму шляху п'ять перешкод (три рами і дві решітки), в камері була, звичайно, темнота... Убрання камери складалось із лавочки для сну... Ув'язнений у цей похмурий склеп живий покійник міг спостерігати через віконце за кладовищем, що знаходилось навпроти. Такою була камера внизу башти, або під нею. Камера зверху башти була ще меншою: її довжина складала 2 аршина, ширина – 1,5 аршина і висота 3 аршина. Місцем для сну служила кам'яна лавка в піваршина шириною. Ув'язнений не міг у цій камері випрямитись на весь зріст" [1, с. 268].

Далі М.М. Гернет цитує опис камери для ув'язнених, зроблений М.О. Колчином: "Ми зайшли у вузький, довгий темний прохід, пророблений усередині товстої тюремної стіни. Ідемо по ньому, серце мимоволі стискається, охоплює якийсь безмежний страх від того, що двері за нами зачиняться і ми залишимося у цьому довгому кам'яному гробі. Але цікавість бере гору, і ми йдемо далі, доки, нарешті, наштотуємося на невеликі двері посередині з маленьким віконцем. За дверима комора аршина півтора в квадраті, без лавки, без вікна, без усього того, без чого жити людині неможливо. Тут можна лише стояти чи сидіти, скорчившись. Лежати чи сидіти з витягнутими ногами не дозволяє простір комори, а лавки для сидіння не передбачено. Немає сумніву, що тут змушували жити людей не один день" [1, с. 269].

Далі М.М. Гернет описує тюремні каземати, що були у стінах біля Микільських, Святих і Архангельських воріт, під ґанком Успенського собору, в Салтиковській башті, під Преображенським собором.

Дослідник передає також враження В.І. Немировича-Данченка від побаченого при описі тюремного острога: "Мене тюрма приголомшила. Ця сира кам'яна маса в середині мокрої кам'яної стіни переносить нас на декілька століть назад. Моторошно ставало мені, коли я підходив до неї... Вузька щілина без світла тягнулась досить далеко. Одна стіна її – глуха, а інша – декілька дверей з віконцями. За цими дверима п'ятьма, надзвичайно темні келії. У кожній вікно. У вікні по три рами, між ними дві решітки. Все це позеленіло, прокоптілося, прогнило, почорніло. День не кидав сюди жодного променя сонця. Вічні сумерки, вічне мовчання. Я увійшов у одну з пустих келій. На мене давило темрявою й задушливим смородом сирості підвалу. Ніби я був на дні глибокого й холодного колодязя" [1, с. 269; 5, с. 264].

Знаходимо у праці М.М. Гернета "Відомість про утримування у Соловецькому монастирі колодників від червня по жовтень місяць 1786 року". Цей документ, у свій час, дістався М.О. Колчину від настоятеля монастиря. У ній під № 8 значиться "Петро Калнишевський, кошовий колишньої Січі Запорозької, з 1776 р. червня 29. Згідно доповіді Потьомкіна, за височ. велінням для утримання безвипускно з монастиря і позбавлення не лише від переписування, але й від усякого зі сторонніми людьми спілкування за неослабним караулом солдат, що знаходились у монастирі" [1, с. 270].

Цікавими є підрахунки М.М. Гернета про те, що з 16-ти ув'язнених, поданих у "Відомість", один сидів 30 років, п'ять осіб – від 20 до 27 років, ще один – 14 років, від 5 до 10 років – три особи, від одного року до 3 років – 4 особи і менше року – дві особи [1, с. 271]. Характерно, що архимандрит Соловецького монастиря, повідомляючи обер-прокурора Синоду, не міг стосовно семи осіб із 16, у тому числі й П. Калнишевського, викласти хоча б якусь інформацію про причини їх ув'язнення.

З книги також дізнаємось, що 1766 р. Синод поклав на архимандрита Соловецького монастиря й обов'язки начальника тієї військової команди, яка була в монастирі для охорони ув'язнів. Дослідник стверджує, що "умови ув'язнення на віддаленому суворому острові, відрізаному від материка, при широких повноваженнях архимандрита відкривали простір для його свавілля" [1, с. 272]. Він був не лише вищою духовною особою на острові, не тільки головним тюремщиком, але і вищою цивільною владою, ніби губернатором, а разом з тим і командуючим військовим караулом. Це давало йому можливість відчувати себе тут повновладним господарем і не боятися ніякої відповідальності.

М.М. Гернет зазначає, що ув'язень Соловецького монастиря останній кошовий Запорозької Січі П. Калнишевський був "жертвою національної політики Катерини, засланий сюди за пропозицією Потьомкіна. На Калнишевському дуже яскраво відобразилось усе віроломство катерининських політиків" [1, с. 274]. Повністю можна погодитись із думкою автора про те, що знищенню Запорозької Січі 5 серпня 1775 р. передували протягом декількох років загравання імператорського уряду з виборним запорозьким керівництвом і широке використання козацьких військових сил у війні проти Туреччини. Коли війна закінчилась, було вирішено покінчити з існуванням Січі. За словами М.М. Гернета, напад регулярних російських військ був настільки раптовим для запорозьких козаків, що вони не встигли організувати супротив. Хоча П. Калнишевський рівно за рік до вторгнення російських військ отримав від Г. Потьомкіна лист із лестощами і подарунки. В цьому листі від 21 червня 1774 р. новоросійський генерал-губернатор писав кошовому отаману компліменти про майстерне керівництво військом, про "вічну повсякчасну любов" до нього, про своє "задоволення виконувати всі доручення кошового". Лист закінчувався словами: "Запевняю вас чистосердечно, що жодного випадку не залишу, де передбачу доставити яку-небудь бажанням вашим вигоду, на справедливості й міцності засновану" [1, с. 275]. Як відомо, рівно через рік сам Г. Потьомкін заарештував отамана. А в листі до Катерини II він уже звинувачував П. Калнишевського у "величезному віроломному буйстві", "одержимих зухвалих дерзновенних поступках", "злочинах", за що останній заслуговував смертної кари, але, розраховуючи на "ніжне і людинолюбне серце імператорської величності", просив змінити страту на довічне ув'язнення кошового в Соловецькому монастирі. Разом з тим Г. Потьомкін пропонував нагородити за

рахунок земель Запоріжжя "вірнопідданих рабів" і в першу чергу самого себе.

Катерина II в усьому підтримала пропозицію свого царедворця і подарувала йому 100 тис. десятин землі Запорозької Січі, стільки ж віддала вона князям О. Прозоровському та О. Вяземському. Землі Запоріжжя роздавалися дворянам величезними ділянками: від 1500 до 12 000 десятин [1, с. 275].

М.М. Гернет детально описав подальшу долю кошового отамана. В червні 1776 р. П. Калнишевського з контори військової колегії під конвоем вивезли на Соловки. Після тяжкої дороги 29 липня 1776 р. кошового передали архимандриту Соловецького монастиря. В супровідній інструкції вказувалося на якнайстрогішому утриманні арештанта. Наявні свідчення проливають світло на те, що отамана лише тричі на рік випускали з каземату, де він утримувався.

1799 р. настоятель монастиря, повідомляючи список колодників, пояснив відносно П. Калнишевського: "За віроломне буйство і розорення російських підданих утримувати безвипускно з монастиря і позбавити не лише переписки, але й усілякого зі сторонніми особами спілкування. Оний Калнишевський життя своє проводить смиренно і ніяких турбот не завдає" [1, с. 275].

М.М. Гернет, посилаючись на надпис на надмогильній плиті, стверджує, що П. Калнишевський був звільнений із ув'язнення лише 1801 р. і не побажав іти з монастиря. У цей час кошовому виповнилося уже 110 років. Помер він 23 жовтня 1803 р. у віці 112 років. Правда, не зрозуміло, чому дослідник називає дату 23 жовтня, адже на камені викарбовано 31 жовтня.

Прямі свідчення про те, що кошовий П. Калнишевський знаходився в Головленковій башті, показують намагання уряду приховувати подалі "найнебезпечніших ворогів" і тримати це в суворій таємниці.

Зі сторінок книги М.М. Гернета дізнаємось, що режим утримання засланих у Соловецький монастир різнився в залежності від міри покарання. Сюди засилали: 1) під керівництво; 2) під караул. Перша форма ув'язнення не була такою суворою, як друга і була пов'язана з обов'язковими роботами в монастирі на його потреби. Часто в самому визначенні місця заслання вказувалися роботи, які повинен виконувати в'язень. Харчування залежало від режиму, який застосовувався до конкретного арештанта. Найчастіше це були хліб і вода [1, с. 276].

Необхідним доповненням для підтримки режиму ув'язнення і для дотримання монастирських правил було "лобне місце". Науковець наводить виявлені ним в архівних справах Соловецького монастиря дані про те, що "багато в цьому нещасному місці розтріпано батогів, зламано канчуків і березового пруття; багато знівчено людських спин, повіривано у нещасних жертв шкіри та м'яса" [1, с. 277].

Як стверджує М.М. Гернет, "найстрашнішою людиною у стінах монастиря був кат у рясі, який виконував накази намісника святої обителі" [1, с. 277]. А в казематах монастирської тюрми безперервно відбувалося душевне страждання живою замурованих там людей. Душевні муки поєднувалися з фізичними болями, які панували за мурами цієї середньовічної тюрми.

Тяжкі умови утримання на Соловках підтверджує лист до Петербурга ув'язненого губернського секретаря Пархомова, котрий благає перевести його до столиці на каторжні роботи з Соловків, "з студеного, на краю світу темного безлюдного острова, де не лише здоров'я людське, але й залізо та метал ржавіють" [1, с. 278].

М.М. Гернет доводить до нас ще одне свідчення – арештанта священика Лавровського, котрий описав місце ув'язнення – комірчину, яка була такою малою,

що лише з неймовірними зусиллями можна по ній пересуватися; мала вона маленьке віконце, яке ніколи не відчинялося, повітря було дуже спертим. Для природних потреб не випускали у відведене місце. В'язень називає харчування убогим і згадає з яким трепетом отримували хліб, коли він виявлявся свіжим. Через відсутність освітлення в камерах арештанти страждали від темноти й навіть їли напوماцки. Як висновок, автор наводить слова М.А. Колчина про те, що "Соловецька тюрма була невиносним ігом, яке не можна описати словами" [4, с. 64].

На час знищення таємної експедиції 1801 р. у тюрмах Соловецького монастиря перебувало 14 осіб. Вивчивши матеріали про ув'язнених, М.М. Гернет виявив, що лише один із них засланий за загальнокримінальний злочин, решта, в т.ч. й П. Калнишевський, були людьми неугодами тодішньому режиму.

Автор не погоджується з твердженням дослідника П. Єфименка про те, що доставкою майна П. Калнишевського на Соловки було зайнято 6 підвод. На його думку, такого просто не могло бути. Зрозуміло, що після знищення Запорозької Січі майно кошового отамана конфіскували. На утримання П. Калнишевського виділялося по 1 крб. на день. Найімовірніше, в'язень не використовував повністю цю суму. Адже "незадовго до своєї смерті Калнишевський пожертвував монастирю євангеліє вартістю 2435 крб. і вагою 34 фунти – виріб московського майстра срібних справ" [1, с. 279].

Цікавою є інформація М.М. Гернета про те, що більшість арештантів померли в тюрмі "не розкаюючись", як зазначалося в документах монастиря. Серед них, один провів в ув'язненні 63 роки, інший – 62, ще один – 34 роки та ін. [1, с. 280].

На монастирському кладовищі знаходяться десятки могил. Автор цитує слова М.А. Колчина: "Скільки ці могили сховали горя, страждань, душевних мук" [1, с. 280]. За словами науковця, і ті, хто відправив до Соловецького монастиря в'язнів, і ті, хто виконував волю тих, хто послав їх сюди, були справжніми катами цих людей, носіїв ідей вольностей, непокої самодержавству, виступаючи вірними слугами цього режиму [1, с. 280].

У томі 3 фундаментального видання [2] автор доводить, що долю П. Калнишевського повторили десятки інших арештантів. Зокрема, він зазначає, що 1860 р. на Соловки був засланий колишній артилерійський капітан Микола Ільїн звинувачений у заснуванні братства. Після 15-річного перебування в Соловецькому острозі збожеволів. Звільнено його з ув'язнення лише 1879 р. Кріпак Антон Димитрієв був ув'язнений сюди 1818 р. за зневагу до графа Головікіна, 62 роки його життя пройшли в одиночній камері. Помер 1880 р. [1, с. 352].

Отже, хоча в радянську добу образ П. Калнишевського всіляко спотворювався, фальсифікувався, або ж покривався таємницями, залишаючи місце для різного роду інсинуацій і науковому невігластву, знаходились і такі дослідники, які прагнули об'єктивно відобразити постать кошового отамана. Серед них слід виділити радянського вченого М.М. Гернета. В його фундаментальній "Історії царської тюрми" окреме місце відводиться постаці останнього керманіча Запорозької Січі П. Калнишевського, зокрема, розкривається соловецьке ув'язнення.

1. Гернет М.Н. История царской тюрьмы: в 5 т. / М.Н. Гернет. – М.: Госюриздат, 1960. – Т. 1. 1762-1825. – 384 с. 2. Гернет М.Н. История царской тюрьмы: в 5 т. / М.Н. Гернет. – М.: Госюриздат, 1961. – Т. 3. 1870-1900. – 431 с. 3. Захаров Д.П. Михаил Николаевич Гернет, 1874-1953 / Д.П. Захаров // Правоведение. – 1978. – № 5. – С. 97-108. 4. Колчин М.А. Ссылные и заточенные в остроге Соловецкого монастыря в XVI-XVIII веках / М.А. Колчин // Русская старина. – 1887. Октябрь. – Кн. X. – С. 45-69. 5. Немирович-Данченко В.И. Соловки / В.И. Немирович-Данченко. – СПб.: Издание П.П. Сойкина, 1875. – 167 с.